

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ПРИАЗОВ'Я ЯК ФРОНТИР: ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Ольга Горбова

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

gorbovaolga279@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-7968-2090>

Ключові слова: Північно-Західне Приазов'я, фронтір, фронтірні спільноти, етнокультурні процеси.

У статті аналізуються етнокультурні процеси у Північно-Західному Приазов'ї кінця XVIII – середини XIX ст. як прояви фронтірного освоєння регіону. Північно-Західне Приазов'я виступало простором взаємодії різних етнічних спільнот – українців, росіян, німців, менонітів, духоборів, старообрядців, молокан, кримських татар та ногайців. Основну увагу приділено динаміці переселень, розглянуто умови заселення та мотиви переселенців. Особливе значення надається характеристиці переселенців як носіїв етнокультурної ідентичності. Стаття демонструє, що фронтірний характер Північно-Західного Приазов'я зумовив формування різноманітного та стійкого етнокультурного складу населення, який став основою для подальшого соціально-економічного та культурного розвитку південних земель України.

THE NORTHWESTERN AZOV REGION AS A FRONTIER: ETHNOCULTURAL PROCESSES IN THE LATE 18th – MID-19th CENTURIES

Olha Horbova

Bogdan Khmelnytskyi Melitopol state pedagogical University

Keywords: North-Western Azov Region, frontier, frontier communities, ethnocultural processes.

The article presents a comprehensive study of the ethnocultural processes in the Northwestern Azov region during the late 18th – mid-19th centuries within the framework of the frontier concept. It examines the peculiarities of the region's settlement, the formation of its ethnic and cultural composition, and the interaction between local and migrant populations. It is emphasized that the frontier character of the Northwestern Azov region was determined by its geographical position on the border of civilizations and state boundaries, which shaped the specific dynamics of ethnocultural processes.

Based on the analysis of historiography, archival sources, and the works of modern researchers, the study demonstrates that for a long time, administrative and economic approaches prevailed in the scholarly interpretation of the region, while its frontier nature remained on the periphery of academic attention. The article offers a new perspective on the Northwestern Azov region as a space of interethnic and intercultural contacts, where the co-existence of diverse communities was accompanied by cultural interaction and mutual influence.

Special attention is paid to the migration movements of Ukrainian Cossacks, state peasants, Old Believers, Dukhobors, Mennonites, as well as to the integration of the local nomadic Nogai population. It is shown that the state policy encouraged the development of the southern steppes through incentives and privileges for settlers; however, its focus mainly on foreign colonists created a socio-economic imbalance among different groups. The study traces the authorities' attempts to transform the Nogais into sedentary farmers, which ultimately failed due to the incompatibility of their traditional nomadic lifestyle with the imposed imperial models of land cultivation.

As a result, the research concludes that the Northwestern Azov region functioned as a typical frontier – a space of active ethnocultural exchange, where new social communities emerged, traditional ways of life were transformed, and the foundations of the further cultural development of southern Ukraine were laid.

Постановка проблеми. Дослідження етнокультурних процесів у Північно-Західному Приазов'ї кінця XVIII – середини XIX ст. посідає важливе місце в сучасній історіографії, однак потребує переосмислення в контексті новітніх наукових підходів. Тривалий час увага дослідників була зосереджена переважно на політико-адміністративних та економічних аспектах інтеграції регіону до складу Російської імперії. Натомість питання фронтирності як специфічної риси цього простору, що визначала характер міжетнічних і міжкультурних контактів, лишалося на периферії наукових досліджень.

Північно-Західне Приазов'я виступало територією активної взаємодії представників різних етнічних спільнот, таких як українців, росіян, німців, ногайців, татар тощо. Саме тут відбувалося не лише співіснування, але й культурне зближення. Важливим чинником цього процесу виступав фронтирний характер краю, який тривалий час перебував на межі цивілізацій, державних кордонів і культурних впливів.

Умови заселення, поєднання місцевих традицій із практиками переселенців з різних частин Європи, а також імперська політика інтеграції створювали складне етнокультурне середовище. Саме ця специфіка зумовлює необхідність дослідження Північно-Західного Приазов'я як фронтиру – простору з особливою динамікою етнокультурних процесів, що дозволяє по-новому осмислити закономірності формування етнокультурного складу регіону.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Комплексне дослідження демографічних, соціальних та етнокультурних процесів, що відбувалися на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій у XIX ст. провели В. Шандра та О. Аркуша. Авторки проаналізували динаміку чисельності населення, етнічну й конфесійну структуру, специфіку міграційних рухів та переселенських практик, а також окреслили вплив імперських політик на формування культурного середовища. Авторки пропонують нове бачення місця українського населення в структурі багатонаціональних імперій XIX ст.¹ У дослідженнях О. Ситника відображено

проблеми вивчення нематеріальної культурної спадщини етнічних меншин Північно-Західного Приазов'я², а також проаналізовано проблему збереження національної ідентичності болгар Північного Приазов'я у XIX столітті³. Важливим внеском у розуміння етносоціальних процесів на півдні України є дослідження С. Пачева, в якому було розглянуто формування ареалу компактного розселення етнічних меншин в цьому регіоні у XVIII – на початку XX ст.⁴

У контексті вивчення етнокультурної історії Півдня України важливим є дослідження Г. Турченко, в якому було проаналізовано особливості поліетнічного середовища Південної України та його роль у процесах націєтворення⁵. Ідеї дослідниці про взаємодію етносів і владних систем є значущими для інтерпретації Північно-Західного Приазов'я як фронтирного простору.

Історію України через концепцію мультифронтиру аналізує С. Громенко, а Я. Верменич визначає південноукраїнські фронтири у XVIII–XIX століттях, наголошуючи на тому, що для Росії було надзвичайно важливо закріпити власний пріоритет на володіння величезною територією, разом з тим

Академперіодика, 2022. 436 с.

² Ситник О. М. Щодо питання про нематеріальну культурну спадщину етнічних меншин Північно-Західного Приазов'я. Північно-Західне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції із міжнародною участю (Мелітополь, 14–15 вересня 2017 року) / за ред. Л. М. Донченко, С. І. Пачева, І. А. Арсененко, О. В. Непші, А. М. Крилової. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2017. С. 196–198.

³ Ситник О. М. Проблема збереження національної ідентичності болгар Північного Приазов'я у XIX – на початку XXI століття. *Етносоціальні аспекти вивчення історії Південної України 18–20 ст.*: монографія / Крилова А. М. (відп. ред.), Гудзь В. В. (редагування та передмова), Полякова Л. І., Пачев С. І., Ситник О. М., Шкода Н. А. Запоріжжя, 2024. С. 29–47.

⁴ Пачев С. І. Формування ареалу компактного розселення етнічних меншин на півдні України у XVIII – на початку XX ст. (на прикладі болгарської спільноти). *Етносоціальні аспекти вивчення історії Південної України 18–20 ст.*: монографія / Крилова А. М. (відп. ред.), Гудзь В. В. (редагування та передмова), Полякова Л. І., Пачев С. І., Ситник О. М., Шкода Н. А. Запоріжжя, 2024. С. 17–28.

⁵ Турченко Г. Ф. Історичний вибір: Південна Україна чи Новоросія. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. С. 77–87.

¹ Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ:

навіть після ліквідації Кримського ханства Південна Україна ще довго зберігала прикордонний характер⁶.

Мета публікації. Метою статті є комплексне осмислення Північно-Західного Приазов'я як фронтального простору в кінці XVIII – середині XIX ст. через аналіз етнокультурних процесів, що відбувалися в регіоні. Особлива увага приділена заселенню краю та формуванню етнокультурного складу населення.

Виклад основного матеріалу. Північно-Західне Приазов'я наприкінці XVIII – середині XIX століття було регіоном активних соціально-демографічних та етнокультурних процесів. Його територія, що раніше була малозаселеною та частково кочовою, у цей період стала фронтиром осілого населення, місцем активного переселенського руху та формування нових етнокультурних спільнот. На процеси заселення значний вплив мала як імперська політика, так і бажання самих переселенців, переважно українських козаків та державних селян, які шукали кращі економічні умови для життя.

Фронтір – це простір на межі різних культур, держав чи цивілізацій, де відбувається активна взаємодія, конкуренція або співіснування. Для України кінця XVIII ст. після ліквідації Запорозької Січі, приєднання Криму й початку активного заселення степів можна виокремити кілька фронтірних спільнот, які жили на пограниччі, постійно взаємодіючи з «іншими». По-перше, це українські переселенці, які освоювали степові простори, жили поряд із татарами, ногайцями, росіянами, іноземними колоністами. По-друге, поселенці-іноземці, чиї громади ставали фронтірними, бо вони поєднували свою етноконфесійну ідентичність із новим середовищем. По-третє, носіями фронтірної ідентичності були кримські татари та ногайці – кочівники, які тривалий час жили між імперськими кордонами й степом.

Північно-Західне Приазов'я з кінця XVIII ст. стає територією етнокультурного різноманіття. Південні землі України традиційно вирізнялися багатонаціональним складом населення. Чорноморське узбережжя приваблювало різні народи ще з античної доби. Упродовж тривалого часу територія сучасного Півдня, зокрема Північно-Західного Приазов'я, перебувала в зоні постійного суперництва між Польщею, Московією та Кримським ханством. Жодна з цих держав довго не

мала остаточної переваги над іншими. Ще наприкінці XVII ст. Москва змушена була сплачувати данину кримському хану. Для кримських татар ці землі залишалися традиційними кочовими просторами, тому вони перешкоджали спробам осілого населення утвердитися на цих територіях. У таких умовах українські козаки мусили вести постійну боротьбу як із татарськими загонами, так і з впливом сусідніх держав⁷. З кінця XVIII ст. важливим чинником заселення стала спрямованість державної політики на швидке господарське освоєння краю, її головною метою було залучення колоністів, здатних розвивати ринкові форми економіки, на відміну від позаекономічного примусу, характерного для кріпосницької системи⁸. Для переселенців створювали сприятливі умови – щедро надавали землю та зменшували обсяг повинностей.

Нові поселення й міста на Півдні України постали хоча й імперської ініціативи, але завдяки активності самих людей. Саме народні переселенці передусім українці, а також певною мірою росіяни заснували села, слободи, хутори й містечка, формуючи новий життєвий простір на цих землях.

Землі, відведені під заселення, поділялися на державні (казенні) та приватновласницькі (поміщицькі). Відповідно, населення регіону формувалося з двох основних категорій. Вільні поселенці – мешканці державних сіл і слобід, які проживали на казенних землях. Переважну частину становили українці, частково росіяни. Серед них були як переселенці за власною ініціативою чи на урядові запрошення, так і ті, кого переводили адміністративно, або ж утікачі від кріпацької залежності. А також поміщицькі селяни-кріпаки – українці та частково росіяни, які оселялися на землях приватних власників і потрапляли у відносини залежності від поміщиків⁹.

Переселення кріпаків до Таврійської області відбувалося значно повільніше, ніж до Новоросійської та Азовської губерній. Навіть через десятиліття після захоплення Криму кількість переселених кріпосних становила менше 300 осіб¹⁰. Натомість

⁷ Турченко Ф. Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 12.

⁸ Україна в XIX столітті: людність та імперія / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. С. 87.

⁹ Багалій Д. І. Заселення Південної України. Харків: «СЮЗ», 1920. С. 63.

¹⁰ Короленко Б. Колонізація як інструмент демографічної політики Російської імперії в Криму (кінець XVIII ст.) *Схід*

⁶ Український Мультифронтір: нова схема історії України (неоліт – початок XX століття) / Упор. С. Громенко. Харків: ВД «Фабула», 2024. 480 с.

уряд зробив основний акцент на залученні казенних (державних) селян та представників інших вільних станів. Ця політика була закріплена спеціальним розпорядженням, згідно з яким усім генерал-губернаторам наказувалося повідомити державних селян про їхнє право переселятися на південні території, зокрема в Таврійську область. Саме цим правом скористалися мешканці найбільш густозаселених районів України, а частково й центральних губерній.

Українські переселенці (державні селяни, українські козаки, селяни-втікачі), які були вихідцями з Правобережної та Лівобережної України, масово йшли на територію Північно-Західного Приазов'я за землю. Їхнє життя мало фронтірний характер, оскільки вони освоювали нові простори, жили поряд із татарами, ногайцями, росіянами, іноземними колоністами.

На територію Дніпровського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії та в окремі райони Херсонської губернії проводилося переселення козаків та державних селян з Полтавської та Чернігівської губерній¹¹. У 1809–1810 рр. сотні козаків та державних селян із різних повітів Полтавської та Чернігівської губерній оселилися в Дніпровському та Мелітопольському повітах, створюючи нові села та казенні поселення. Вони переїжджали переважно сім'ями (чоловіки та жінки), прагнучі створити власне господарство та забезпечити більш стабільне життя сім'ї на відведених їм землях. Серед переселенців значну частину становили бідні та безземельні козаки. На це вказував малоросійський генерал-губернатор у своєму клопотанні про виділення козакам земель у Причорномор'ї, підкреслюючи нестачу орних і сінокісних угідь. Оселившись на півдні, козаки ще деякий час зберігали своє традиційне найменування, оскільки мали окремий пільговий режим, відмінний від інших жителів казенних сіл. Проте згодом вони поступово інтегрувалися до загальної маси державних селян.

Велику та помітну групу серед переселенців становили втікачі як українці, так і росіяни. Вони селилися не лише на поміщицьких землях, а й у

казенних селах, де знаходили притулок. Уряд, хоч і не заохочував їхнє переселення, ставився до них лояльно, фактично визнаючи їхнє існування. Це підтверджується таємним листом Зубова до катеринославського намісника Хорвата, де йшлося про необхідність проявляти милосердя до втікачів і, у разі появи бродяг, приписувати їх до міст та сіл для забезпечення засобів до існування. Водночас такі дії мали залишатися конфіденційними, без зайвого розголосу¹².

Серед державних селян особливе місце посідали старообрядці, серед яких було багато заможних господарів. Влада прагнула заохотити їх до переселення на південь, сподіваючись зробити їх прикладом для одновірців за кордоном. Як і інші державні селяни, вони оселялися в материковій частині Таврійської області. В 1784 році сюди прибули вихідці з Єлисаветградського повіту, села Знам'янка, яким було відведено територію на річці Кінські Води. Протягом 1784–1787 років з Єлисаветградського повіту на південь відправилось 808 старообрядців-чоловіків¹³. Переселенці отримували значні пільги: півтора року звільнення від податків (їх сплачували ті, хто залишався на попередньому місці), право продавати свої будинки, а також сплачувати старі недоїмки вже в Таврійській області. Їм одразу видавали необхідні документи, надавали три роки звільнення від постойів і нарядів, а також від оплати перевезень та переправ. Така політика мала на меті забезпечити в регіоні надійних платників податків. Обіцяні вигоди виявилися дієвими, в результаті на південь вирушали нові хвилі селян. Рятуючись від переслідувань і скориставшись запропонованими пільгами, старообрядці оселилися також і на території Мелітопольщини. Крім того, на землях ногайців біля річки Молочної уряд дозволив облаштувати кілька колоній молоканам¹⁴.

Духобори, які оселилися на річці Молочній, становили згуртовану спільноту з розвиненим господарським досвідом і певним матеріальним достатком. З огляду на це, уряд від початку надав їм низку пільг і допомогу, сподіваючись на їхню активну роль у освоєнні цілинних земель та господарському розвитку регіону. Оселившись у степовій місцевості в результаті примусового

¹¹ *Південь України: час, простір, соціум*: у 2 т. Колективна монографія / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Т. 1. С. 184.

¹² Державний архів Херсонської області. Ф. 324. Оп. 1. Спр. 35. Доповідні записки (рапорти) малоросійського генерал-губернатора міністру внутрішніх справ про переселення козаків і державних селян Полтавської та Чернігівської губерній в Херсонську та Таврійську губернії. 1806–1810 рр. 32 арк.

¹² Багалій Д. І. Заселення Південної України. Харків: «СОЮЗ», 1920. С. 69.

¹³ Панарін О. Є. Міграція російських старообрядців (друга половина XVII – початок XX століття): дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2017. С. 131.

¹⁴ Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. С. 86.

переселення, вони заснували поселення Терпіння, Новоспаське, Астраханку та Нововасилівку, зводили дерев'яні рубані будинки та розвивали ремесла. У цих поселеннях діяли власні церкви з характерними релігійними обрядами, відзначалися релігійні та народні свята. Рівень освіченості духоборів перевищував середній рівень знань серед інших українських та російських жителів регіону¹⁵. Подібно до старообрядців, духобори були звільнені від рекрутської повинності, що відповідало їхнім релігійним переконанням. Згодом, однак, цей привілей було скасовано, вони поступово зрівнялися у статусі з державними селянами. У 1814 році в Мелітопольському повіті налічувалося 1155 чоловіків-духоборів, що проживали у 8 слободах, тобто в середньому по 144 особи на кожну слободу. Це свідчить про те, що їхні поселення не були надто великими¹⁶.

Вагомою етнічною спільнотою регіону стали меноніти. Перші меноніти з'явилися на українських землях у 1780-х роках, протягом першої чверті XIX ст. міграція німців тривала, і до 1845 р. їхня кількість на Півдні України досягла 100 тис. осіб. Їх активно залучали до господарського освоєння степів, а держава сприяла цьому, надаючи численні пільги: 50-річне звільнення від податків, повне звільнення від рекрутської та поштової повинності, а також земельні наділи по 65 десятин на родину. Меноніти відзначалися високою аграрною культурою, вирощували пшеницю, овочі й фрукти, займалися тваринництвом. Вони стали провідниками нововведень у сільському господарстві та ремеслах: виготовляли легкі візки, поширили картоплю, налагодили виробництво тканин, розвивали ковальство, каретну й слюсарну справу, а також будували затишні оселі¹⁷.

Ногайці – кочовий народ, який традиційно мешкав на степових просторах Північного Причорномор'я. Для їхнього поселення виділили значну територію площею 353 тисячі десятин, що простягалася вздовж Азовського моря між гирлами річок Берда та Молочні Води, а на північному заході досягала річки Токмак. Держава надавала ногайцям підтримку, розраховуючи зробити їх осілими

поселенцями та запобігти нападам на сусідні народи, а також прагнула розширити коло переселенців цієї національності. Для посіву їм роздали зерно, і вже у 1793 році ногайці вирощували різні види хлібних злаків, зокрема арнаутку. Як і інші іноземні поселенці, вони були звільнені від військової повинності та отримали грошову позику. Російський уряд прагнув швидко перевести їх на осілий спосіб життя, що сприяло розвитку господарства і полегшувало контроль, адже кочівля ускладнювала поліцейський нагляд. За державний кошт для ногайців будували будинки, рили колодязі та закуповували землеробські знаряддя. Осілі поселенці тимчасово звільнялися від будь-яких повинностей. Заохочувальні заходи мали помітний результат: чисельність ногайців у регіоні постійно зростала. Так, за даними 1804 року, у Мелітопольському повіті Таврійської губернії, де кочували або осідали ногайці, налічувалося 43 аули (засновані поселення), в кожному з яких була мечеть. Загальна кількість жител становила 4313, включаючи 192 житла, що належали духовенству, 121 – мурзам, та 4000 – ногайцям¹⁸.

Граф де-Мізон ініціював створення садів у ногайських поселеннях, висадивши перші дерева на степових землях. У межах територій, відведених під майбутнє місто, він заклав садові та лісові плантації. Беручи до уваги релігійні переконання ногайців та їхню шану до пам'яті померлих, де-Мізон започаткував ініціативу «батьківського пам'ятника», коли кожен ногаєць мав посадити кілька дерев на честь померлих родичів та доглядати за ними, захищаючи від пошкоджень. Передбачалося, що такий підхід не лише сприяв озелененню, а й поступово формував у ногайців емоційну прив'язаність до землі, стимулюючи перехід до осілого способу життя. Проте реалізація цього задуму виявилася неуспішною, тому що традиційні соціально-економічні структури та господарський уклад ногайців виявилися несумісними з нав'язаними моделями землеробського господарювання. У результаті спротиву та небажання відмовлятися від кочового способу життя ногайські орди залишили територію Північно-Західного Приазов'я, що призвело до суттєвих змін в етнодемографічному балансі регіону.

Висновки. Дослідження етнокультурних процесів у Північно-Західному Приазов'ї кінця XVIII – середини XIX ст. дозволяє по-новому осмислити регіон як фронтірний простір, де відбувалися активні соціально-демографічні та культурні про-

¹⁵ Соціокультурні та освітні процеси Запорізького Приазов'я: проблеми, пошуки та перспективи: монографія / За ред. Л. В. Афанасьєвої, В. В. Молодиченка, В. В. Нечипоренко. Запоріжжя: Вид-во Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2013. С. 7.

¹⁶ Багалій Д. І. Заселення Південної України. Харків: «СЮЗ», 1920. С. 69.

¹⁷ Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2022. С. 88.

¹⁸ Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. Ч. 2. Одесса, 1838. С. 68.

цеси. Заселення степових територій, раніше мало-заселених або частково кочових, відбувалося через переселення українських козаків, державних селян, іноземних колоністів, старообрядців, духоборів, менонітів та інших етнічних спільнот, а також через інтеграцію місцевих кочових народів, зокрема ногайців.

Завдяки державним пільгам та соціальним стимулам, різні етнічні групи успішно освоювали нові землі, створювали поселення та розвивали господарство. Переселення українських козаків та державних селян на територію Північно-Західного Приазов'я було мотивоване економічними та соціальними потребами самих переселенців, а не лише адміністративним примусом. Усі пільги та привілеї були призначені імперською владою переважно для іноземних поселенців, вважаючи, що для своїх

переселенців, особливо місцевих українців, які вже мали досвід життя в регіоні, будь-яка державна допомога була зайвою. Проте це твердження було хибним, тому що на початкових етапах навіть місцеві українці стикалися з серйозними труднощами, довго не могли усталити своє господарство і тому також потребували матеріальної допомоги.

Таким чином, Північно-Західне Приазов'я у період кінця XVIII – середини XIX ст. слугує прикладом фронтирного освоєння, де заселення та етнокультурна взаємодія відбувалися на межі культур і цивілізацій, створюючи складне і багатогранне соціокультурне середовище. Освоєння цих земель заклало основу для подальшого культурного розвитку півдня України, а також сприяло формуванню стабільних осілих спільнот із збереженням етнокультурної різноманітності.

References

- Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti. F. 324. Op. 1. Spr. 35. Dopovidni zapysky (raporty) malorosiys'koho heneral-hubernatora ministru vnutrishnikh sprav pro pereselennya kozakiv i derzhavnykh selyan Poltavs'koyi ta Chernihivs'koyi huberniy v Khersons'ku ta Tavriys'ku huberniyi. 1806–1810 rr. 32 ark.-1810 rr.
- Bahaliy D. I. Zaselennya Pivdennoyi Ukrainy. Kharkiv: «SOYUZ», 1920. 110 s.
- Korolenko B. Kolonizatsiya yak instrument demohrafichnoyi polityky Rosiys'koyi imperiyi v Krymu (kinets' XVIII st.). *Skhid i Pivden' Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t. Kolektyvna monohrafiya* / Vidp. red. V. A. Smoliiy; kerivnyk avt. kolektyvu YA. V. Vermenych. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. T. 1. S. 175–192.
- Panarin O. YE. Mhratsiya rosiys'kykh staroobryadtsiv (druha polovyna KHVII – pochatok KHKH stolittya): dys. kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv, 2017. 235 s.
- Pachev S. I. Formuvannya arealu kompaktnoho rozselennya etnichnykh menshyny na pivdni Ukraini u XVIII – na pochatku XX st. (na prykladi bolhars'koyi spil'noty). *Etnosotsial'ni aspekty vyvchennya istoriyi Pivdennoyi Ukrainy 18–20 st.: monohrafiya* / Krylova A. M. (vidp. red.), Hudz' V. V. (redahuvannya ta peredmov), Polyakova L. I., Pachev S. I., Sytnyk O. M., Shkoda N. A. Zaporizhzhya, 2024, S. 17–28.
- Sytnyk O. M. Shchodo pytannya pro nematerial'nu kul'turnu spadshchynu etnichnykh menshyn Pivnichno-Zakhidnoho Pryazov'ya. Pivnichno-Zakhidne Pryazov'ya: problemy rehional'nogo rozvytku u mizhnarodnomu konteksti: materialy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi iz mizhnarodnoyu uchastyu (Melitopol', 14–15 veresnya 2017 roku) / za red. L. M. Donchenko, S. I. Pacheva, I. A. Arsenenko, O. V. Nepshi, A. M. Krylovoyi. Melitopol': FOP Odnoroh T. V., 2017. S. 196–198.
- Sytnyk O. M. Problema zberezheniya natsional'noyi identychnosti bolhar Pivnichnoho Pryazov'ya u XIX – na pochatku XX stolittya. *Etnosotsial'ni aspekty vyvchennya istoriyi Pivdennoyi Ukrainy 18–20 st.: monohrafiya* / Krylova A. M. (vidp. red.), Hudz' V. V. (redahuvannya ta peredmov), Polyakova L. I., Pachev S. I., Sytnyk O. M., Shkoda N. A. Zaporizhzhya, 2024. S. 29–47.
- Skal'kovskiy A. A. Khronologicheskoye obozreniye istorii Novorossiyskogo kraya. 1730–1823. CH. 2. Odessa, 1838. 349 s.
- Sotsiokul'turni ta osvichni protsesy Zaporiz'koho Pryazov'ya: problemy, poshuky ta perspektyvy: monohrafiya / Za red. L. V. Afanas'yevoyi, V. V. Molodychenka, V. V. Nechyporenko. Zaporizhzhya: Vyd-vo Khortyts'koho natsional'nogo navchal'no-reabilitatsiyного bahatoprofil'nogo tsentru, 2013. 608 s.
- Turchenko H. F. Istorychnyy vybir: Pivdennoyi Ukrainy chy Novorosiya. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'nogo universytetu. 2010. Vyp. XXIX. S. 77–87.
- Turchenko F. H. Proekt «Novorosiya» i novitnya rosiys'ko-ukrayins'ka viyna / F. H. Turchenko, H. F. Turchenko; NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. Kyiv: In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. 165 s.
- Ukrayina v XIX stolitti: lyudnist' ta imperiyi / Valentyna Shandra, Olena Arkusha; NAN Ukrainy, In-t istoriyi Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2022. 436 s.
- Ukrayins'kyy Mul'tyfrontyr: nova skhema istoriyi Ukrainy (neolit – pochatok KHKH stolittya) / Upor. S. Hromenko. Kharkiv: VD «Fabula», 2024. 480 s.